

Onruststokers aan de randen van het Rijk

1018: Keizer Hendrik II tussen Bolesław Chrobry en Dirk III

De Slag bij Vlaardingen vond plaats op dinsdag 29 juli 1018. Dit jaar wordt die slag in Vlaardingen en de wijde omtrek herdacht. Dat is begrijpelijk, want het was een belangrijke episode in de regionale geschiedenis en meer in het bijzonder in de geschiedenis van de vorming van het graafschap Holland. In dit artikel zal ik proberen om de Slag bij Vlaardingen te plaatsen in de context van andere gebeurtenissen in het Duitse Rijk van keizer Hendrik II.

Contemporaine bronnen

De bronnen betreffende deze nog steeds tot de verbeelding sprekende gebeurtenissen zijn in 2012 handzaam uitgegeven, met een Nederlandse vertaling, door Kees Nieuwenhuijsen en Tim de Ridder.¹ Er zijn maar liefst 37 verhalende bronnen die melding maken van de slag of van gebeurtenissen die met de slag te maken hadden. Dit varieert van teksten van de hand van enkele tijdgenoten tot de *Annalen van Ulster* uit het einde van de 15de eeuw. Hieronder bevinden zich maar enkele teksten die zijn geschreven door tijdgenoten. Auteurs van later datum voegen niets van belang toe aan de kennis van de gebeurtenissen. We kunnen ze daarom hier gevoeglijk buiten beschouwing laten. De eerste auteur die over de Vlaardingse slag schrijft, is Thietmar van Merseburg in het 27ste en 28ste hoofdstuk van het achtste boek van zijn kroniek.² Thietmar beschrijft een strafexpeditie

tegen Dirk III, die volgens de in de streek van de Merwede woonachtige Friezen wederrechtelijk hun grondbezit had ingenomen. De Friezen klaagden daarover bij keizer Hendrik II, die Pasen in 1018 in Nijmegen vierde. De keizer gaf bisschop Adelbold van Utrecht, de heer van Dirk, opdracht om orde op zaken te stellen. Op 29 juli viel de bisschop, met hulp van onder meer hertog Godfried van Neder-Lotharingen en de bisschop van Kamerijk, Dirk III met een leger aan. Het leger werd echter door de Friezen, die uit een hinderlaag opdoken, verslagen 'door het zwaard en het water', zoals Thietmar het zegt. Bisschop Adelbold en hertog Godfried reddden het vege lijf per boot. In de volgende twee hoofdstukken probeert Thietmar de gebeurtenissen te duiden door te wijzen op wonderbaarlijke tekens. Dan keert hij terug naar de nasleep van de slag: door toedoen van hertog Godfried verzoende de bisschop Adelbold zich met graaf Dirk. Het

Afb. 1 Hendrik II wordt gekroond door Christus die vanuit een mandorla de kroon laat neerdalen. Afbeelding uit het *Sacramentarium* van Hendrik II, Sankt Emmeran, Regensburg, circa 1002-1014. Collectie Bayerische Staatsbibliothek, München.

verslag van Thietmar dateert uit het jaar 1018.

De tweede auteur is Alpertus van Metz die een paar jaar later, tussen 1021 en 1024, schreef in zijn *Gebeurtenissen van deze tijd*; een werk dat veel over het rivierengebied handelt.³ Hij geeft een andere reden voor de strafexpeditie. Volgens Alpertus zouden de Friezen die in het Merwedewoud woonden, zich hebben aangesloten bij ‘rovers’, dat wil zeggen graaf Dirk en zijn mannen. Daar hadden de kooplieden van Tiel veel last van en zij klaagden daarover bij de koning. Hendrik II droeg bisschop Adelbold en hertog Godfried op tegen de Friezen op te trekken. De Friezen verlieten daarop hun huizen en gingen naar Vlaardingen waar de ‘rovers’ een kleine sterkte hadden gebouwd. Het leger kwam daar per schip naartoe en ontscheepte bij hoogwater. Er waren geen paarden meegenomen en het leger kon te voet weinig uitrichten. Toen iemand van

de ‘rovers’ begon te roepen dat de hertog op de vlucht sloeg, brak er paniek uit onder het leger. Men probeerde de schepen zwemmend te bereiken, maar die kapseisden door de massa die aan boord wilde komen. Daarop voegden de Friezen zich bij de ‘rovers’ en begon een bloedbad. De ‘rovers’ kwamen de hertog te hulp en ontzetten hem. Zij namen hem mee de versterking in en daarop ‘vielen ze hem te voet, ze leverden zich over aan zijn genade en smeekten hem hun belang indachtig te zijn en bij de keizer en bisschop Adelbold over wat ze gedaan hadden voor hen te bemiddelen’. De ‘rovers’ lieten de hertog gaan, maar hij was nog niet weg of ze vergrepen zich aan de gevallen en namen ze al hun kleding af. Het was nog heel moeilijk om van de lijken af te komen. Dit is een ander verhaal dan dat van Thietmar, maar van beide auteurs is duidelijk welke kant ze kozen. Bij Alpertus gedraagt

Dirk III zich absoluut niet zoals wij dat van een overwinnaar zouden verwachten. Hij toont zich immers onderdanig aan de hertog van Neder-Lotharingen door 'hem te voet te vallen'. Men zou verwacht hebben dat de hertog zich onderdanig jegens graaf Dirk zou tonen, maar dan zouden we over het hoofd zien dat Alpertus' tijdgenoten zeer gevoelig waren op het punt van 'eer'. Daar komen we zo meteen nog op terug. Aan de door Thietmar gemelde verzoening tussen graaf Dirk en bisschop Adelbold wordt door Alpertus overigens geen woord vuil gemaakt.

In de *Bisschopskroniek van Kamerijk* werd rond 1024-1025 ook aandacht besteed aan de slag.⁴ De versie van deze kroniek lijkt op die van Alpertus. Ook hier vocht de hertog door, nadat zijn leger in paniek de schepen op de rivier weer had opgezocht. Hij werd in een hinderlaag gelokt, gevangengenomen en voor Dirk geleid. 'Omdat

Dirk echter bang was een zo groot man gevangen te houden, dacht hij na over zijn roekeloos gedrag en stond hij hem toe te vertrekken om voor zichzelf bij de keizer vergiffenis te kopen'.

Hierna vallen de bronnen zo goed als stil. Op het eerste gezicht is dat vreemd, omdat het om een niet onbelangrijke gebeurtenis gaat en het verhaal van het verdrongen leger, de rovers in Vlaardingen, de heldhaftige hertog en de verraderlijke Friezen toch de moeite van het vertellen waard was. Mogelijk heeft een van de hoofdrolspelers, bisschop Adelbold die een *Leven* van keizer Hendrik II heeft geschreven waarvan alleen het deel over 1002-1004 is overgeleverd, met de mogelijkheid gespeeld om zijn verhaal voort te zetten.⁵ Zeker is dat niet. En waarom zijn er, afgezien van Thietmar, geen andere contemporaine bronnen die aandacht geven aan de slag? Het ging immers om een nederlaag van een door de

Afb. 2 De kroning van Hendrik II en zijn echtgenote Kunigunde door Christus. Hendrik had door zijn kroning zijn gezag direct van God gekregen. Daar konden de hoofdrolspelers van de Slag bij Vlaardingen niet tegenop. Afbeelding uit het *Perikopenboek* van Hendrik II, Reichenau, 1007. Collectie Bayerische Staatsbibliothek, München.

Duitse keizer verordonneerd leger? Het kan zijn dat een ‘Hollands’ gezichtspunt die vragen laat stellen. Misschien is de Slag bij Vlaardingen vanuit het perspectief van het Duitse Koninkrijk als geheel niet meer dan een incident geweest waaraan, vanwege het gebrek aan gewichtige gevolgen, geen aandacht werd geschonken. En het moet gezegd worden, ook in de drie bronnen waaraan hierboven aandacht werd besteed, is de slag een incident. Memorabel, dat zeker, maar in het licht van de eeuwigheid niet wereldschokkend.

Het koninklijk perspectief

Hoe nuttig *Ad Flaridingun* ook is, het laat alles uit diezelfde bronnen weg wat niet over de slag gaat. Als we het werk van Alpertus in zijn geheel lezen, dan gaat zijn interesse niet echt uit naar het gebied ten westen van Utrecht. Hij schrijft veel meer over gebeurtenissen stroomopwaarts van Tiel. En Thietmar schrijft in zijn kroniek over meer dan een eeuw geschiedenis van het Duitse Rijk. Hij doet dat vanuit een Saksisch perspectief: hij kwam uit de Saksische adel en ging naar school in Maagdenburg, in het grensgebied van de Saksische en de Slavische volkeren. Er is

daarom veel meer aandacht voor de ontwikkelingen in de relaties met Bolesław Chrobry, een Poolse heerser uit de dynastie van de Piasten die zich met Hendrik II kon meten en met wie in de maanden die aan Pasen 1018 voorafgingen, weer eens vrede was gesloten. Als Hendrik II zich met het westen van het Duitse Koninkrijk bezighield, dan ging dat vrijwel altijd om grotere eenheden: het koninkrijk Bourgondië, Lotharingen, Luxemburg. Als hij, zoals met Pasen 1018, toevaltig in Neder-Lotharingen – in Nijmegen om precies te zijn – was en als er dan lokale aangelegenheden aan hem werden voorgelegd door Friezen uit de Merwede of door kooplieden uit Tiel, al of niet op voorspraak van de bisschop van Utrecht, dan nam hij zo nodig maatregelen. Maar als hij er niet was, dan was het aan de hertog ter plaatse of aan de lokale graven en bisschoppen om de vrede te bewaren. De kwestie van het geschil tussen bisschop Adelbold en graaf Dirk III kan men niet vertalen in een kwestie tussen de graaf van ‘Holland’ en de koning van Duitsland – en het was al helemaal geen geschil met Duitsland, want de gebieden van graaf Dirk maakten zelf deel uit van het koninkrijk Duitsland. Het was

Afb. 3 Het Duitse Rijk in de 11de eeuw onder de Saksische keizers. Holland staat hier als een deel van Friesland gemarkeerd. Op de inzet rechtsboven staat het – tijdelijke – machtsgebied van Bolesław Chrobry aangegeven. Kaart uit *Putzgers Historischer Schul-Atlas* (41ste druk; Bielefeld/Leipzig 1918).

niet meer dan het zoveelste regionale geschil dat regionaal opgelost diende te worden. Daarvoor waren er hertogen, graven en bisschoppen. Het is daarom ook goed te begrijpen dat in de in 2002 in derde druk verschenen biografie van keizer Hendrik II van de hand van Stefan Weinfurter Vlaardingen noch de Merwede zelfs maar een enkele keer genoemd worden.⁶

Duitsland in 1018 was iets fundamenteel anders dan Duitsland in 2018, en koning en koningschap in 1018 waren onvergelijkbaar met de constitutionele monarchieën die zich later ontwikkelden.⁷ Het Duitse Rijk was in zekere zin identiek met de koning, omdat het buiten hem geen duurzame instellingen kende. De koning diende vooral de groten in het Rijk te besturen om ervoor te zorgen dat zij op hun beurt de vrede bewaarden. Het Rijk bestond uit een aantal 'volkeren': de Beiers, Zwaben, Franken, Lotharingers en Saksen, met de Hessen en Thuringers en, in het noordwesten, de Friezen. De Lotharingers bewoonden onder meer het vanouds Karolingische gebied waarin Nijmegen, Aken, Keulen, Trier, Metz en Verdun zich bevonden. Het was onderverdeeld in Opper- en Neder-Lotharingen. Neder-Lotharingen, dat in het noorden grensde aan Friesland en Saksen, was een Karolingisch bolwerk geweest, maar in 1012, toen de mannelijke nazaten van Karel de Grote waren uitgestorven, werd Godfried I uit het grafelijk huis van Verdun er hertog. De hertogen hadden als taak bepaalde administratieve zaken te regelen en ervoor te zorgen dat de vrede in hun gebied, zo goed en zo kwaad als dat ging, bewaard werd. Godfried I had veel te maken met de familie van de Ezzonen die vanuit Aken als paltsgraaf een machtige heerschappij aan het opbouwen waren, wat ten koste ging van die van hertog Godfried. De koning, die na zijn keizerskroning in Italië in 1014 ook de titel van keizer voerde, liet het uitoefenen van de macht voornamelijk aan zijn hertogen over. De hertogen maakten op hun beurt gebruik van graven, maar sommige graven, zoals die in Neder-Lotharingen en Saksen, stelden zich erg onafhankelijk op. Graven konden, net

zoals de koning en de hertogen, hun macht en aanzien vergroten door hun bezittingen en door de macht van verwanten, vrienden en vazallen. Alles was gedurig in beweging en de koning had bij het uitoefenen van zijn heerschappij te maken met steeds veranderende coalities van de adel, die hem bij lange na niet altijd gunstig gezind was. De koning moest gebruik maken van zijn lijfelijke aanwezigheid en van vormen van symbolische communicatie (de koning was hij die eruit zag als koning en zich gedroeg als koning) om ervoor te zorgen dat de orde, die hij ondanks alles toch vertegenwoordigde, voorlopig gehandhaafd kon blijven.

Een kwestie van eer

Binnen de adel was het begrip 'eer' zeer belangrijk. Het grootste deel van Alpertus van Metz' *Gebeurtenissen van deze tijd* gaat daarover. Ook de behandeling die hertog Godfried in Vlaardingen ten deel viel, heeft te maken met de eer die bij zijn hoge rang hoorde. Iedere edelman moest ervoor zorgen dat zijn eer niet geschaad werd, doordat hij bijvoorbeeld bij de maaltijden tijdens hofdagen met een lagere plaats aan tafel genoeg moest nemen dan de plaats waar hij recht op dacht te hebben. Een hogergeplaatste moest men bij ontmoetingen eer bewijzen door bijvoorbeeld een knieval te maken, zelfs als die hogergeplaatste gevangengenomen was. De plaats van de bisschoppen binnen deze orde was aan de zijde van hun adellijke verwanten. Een bisschop kon, net als een hertog, vazallen hebben. Niemand zal daarom de wenkbrauwen hebben opgetrokken dat Dirk III een vazal van bisschop Adelbold van Utrecht was.

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat de vrede in het gebied van Dirk III een zaak was die niet zozeer de koning als wel de hertog van Neder-Lotharingen en Dirks directe heer, de bisschop van Utrecht, aanging. Hendrik II was bij toeval in Nijmegen aanwezig, nadat hij op het niveau van hertogen en koningen orde op zaken had proberen te stellen in het noorden en oosten van zijn uitgestrekte rijk. De regionale ordever-

storing die leidde tot de Slag bij Vlaardingen, liet hij over aan zijn hertog. Dat gebeurde steevast in dergelijke affaires, tenzij zijn eigen familiebelangen er direct bij betrokken waren. In dit geval werd de hertog nog gesteund door plaatselijke bisschoppen die daarvoor immers verantwoordelijk waren. Ze hadden genoeg geweldsmiddelen tot hun beschikking en koninklijke contingenten zullen niet nodig zijn geweest om de legerscharen van hertog Godfried aan te vullen.

Duitse relaties met het Oosten

Hendrik II had, zoals gezegd, eerder in 1018 geprobeerd een oplossing te vinden voor de dreiging van Bolesław Chrobry, de heerser in het gebied ten oosten van Saksen, waar militaire marken (Zeititz, Merseburg, Meißen, de Lausitz, de Noordmark en de mark van de Billungen) in het leven waren geroepen om de Slaven onder controle te houden. Bolesław was door de voorganger van Hendrik II, Otto III, in het jaar 1000 in Gniezno eervol bejegend. Bolesław liet daarop munten slaan met het opschrift 'Princeps

Poloniae'. Die muntslag betekende een stap in de richting van een nieuw, Pools, rijk. Bolesław had aandacht voor de missionering onder zijn nog heidense burens en zou in 1013 te velde trekken tegen niemand minder dan Vladimir I van Kiev. Zijn Saksische burens gingen bondgenootschappen aan met Bolesław om zo hun eigen eer en aanzien te vergroten. Ook vonden er huwelijken plaats. Bolesław deed ook een serieuze poging om het hertogdom Bohemen, dat vanouds goede betrekkingen had gehad met Hendriks Beieren, aan zich te trekken. Hendrik zag er geen been in om een bondgenootschap met de heidense Liutizen te sluiten om het tij te keren. De strijd tussen Hendrik en Bolesław nam van tijd tot tijd grimmige vormen aan en de Saksische hertogen en graven grepen, anders dan de Saksische bisschoppen, niet ten gunste van Hendrik in. Verschillende malen werd gepoogd vrede te sluiten. In 1013 richtte Hendrik zijn blik zuidwaarts, omdat hij naar Rome wilde gaan om zich eindelijk tot keizer te laten kronen. Bolesław, die zijn aandacht meer op het oosten had gevestigd, liet

Afb. 4 Van Bolesław Chrobry zijn geen contemporaine afbeeldingen bekend, maar zijn – in de 19de eeuw bedachte – portret prijkt wel op het Poolse bankbiljet van twintig złoty. Wikimedia Commons.

zich door Hendrik tot vazal maken. Veel hielp het niet. Begin 1018 kwam het tot hernieuwde vredesonderhandelingen. Bolesław bevond zich in Bautzen, in Saksisch gebied. Om hem daar, op grondgebied van het Duitse Koninkrijk, persoonlijk te ontmoeten, zou de eer van de koning geschaad hebben. Het zou kunnen worden gezien als erkenning van Bolesław als een heerser van gelijke rang. De vrede die in Bautzen werd gesloten, was niet eervol, vond Thietmar. En zoals het vervolg van deze geschiedenis zou uitwijzen, zou de koninklijke eer, de *honor regius*, niet meer in aanwezigheid van Bolesław tentoon gespreid kunnen worden. Toen de koning met Pasen in Nijmegen was, zal hij nog steeds bezig zijn geweest met de zojuist afgesloten diplomatieke onderhandelingen met zijn Poolse burenen. De uitkomst was niet zoals hij gewent had, maar dit was duidelijk een aangelegenheid waarin hij zelf partij was. Het ging immers niet

alleen om de betrekkingen met het jonge Polen, maar ook om de bevestiging van zijn heerschappij in Saksen, dat het hele noorden van zijn koninkrijk omvatte van de IJssel in het westen tot ongeveer waar nu de grens tussen Duitsland en Polen loopt. De kwestie van de Merwede moest maar door hertog Godfried worden opgelost. En Godfried deed daartoe een poging.

De gebeurtenissen in het oosten waren veel belangrijker dan die in de noordwestelijke marge van het Duitse Koninkrijk. Daarom gaat Thietmar ook veel dieper in op de verwickelingen daar, waar het broze samenspel van krachten en de rol van de koningsheerschappij op het spel stonden. Hoewel hij als eerste, in het jaar 1018 zelf nog, over de kwestie met Dirk III schreef, schreef hij veel meer over de kwestie met Bolesław. En dat sommige auteurs aan de Slag van Vlaardingen helemaal voorbijgingen, is zo gezien alleszins te begrijpen.